

ESSAY

Naar een post-agrarisch cultuurlandschap

De landbouw is de drager van het landschap. Op het eerste gezicht is dit een vanzelfsprekend feit: het landschap om ons heen is gevormd door de landbouw en daarvan afhankelijk. Maar zal dit ook zo blijven en is dat gewenst? Het antwoord op deze vragen kan niet zonder meer positief zijn. Met name sinds de Industriële Revolutie heeft de ontwikkeling van de landbouw immers ook geleid tot verarming van de natuur en uniformering van het landschap. Bovendien lijken tal van ontwikkelingen - in de landbouw, in de verhouding stad-land en in het wereldbeeld dat onze omgang met de omgeving legitimeert - erop te duiden dat zich iets nieuws aandient. Een cultuurlandschap waarin de landbouw niet meer de dominerende factor is. Een post-agrarisch cultuurlandschap, wat kunnen we ons daarbij voorstellen?

Klaas Kerkstra

Hoogleraar leerstoelgroep

Landschapsarchitectuur WUR

klaas.kerkstra@wur.nl

Het perspectief

De omgeving is het fysieke resultaat van een langdurige evolutie. Een evolutie bepaald door abiotische, biotische en antropogene factoren. Hoewel de mens pas onlangs op het aardse toneel is verschenen, is hij er in geslaagd de verhouding tussen de omgevingsfactoren drastisch te wijzigen. Hij heeft zich de bijbelse opdracht ter harte genomen. “*Wees vruchtbaar en word talrijk, bevolk de aarde en breng haar onder je gezag*”¹ In een kleine 10.000 jaar heeft de mens zich ontwikkeld van jager cq. verzamelaar, die in een directe afhankelijkheid met de natuur leefde, tot moderne consument en producent, die zich buiten de natuur heeft geplaatst en haar slechts benut als grondstof voor de bevrediging van zijn behoeften.²

De omgeving is gedomesticeerd. De oorspronkelijke natuur, de wildernis, wordt steeds meer onder controle gebracht. Het natuurlijke landschap is getransformeerd in een cultuurlandschap, dat is toegesneden op menselijke doelstellingen en idealen.

De moderne mens leeft niet in de natuur maar in zijn cultuur, het zelf gemaakte materiële en immateriële omhulsel, dat beschermt en voedt. Maar hoe bewonderenswaardig en begerenswaardig deze artificiële wereld ook is, er is ook een prijs. De oerwouden worden gekapt of afgebrand om plaats te maken voor landbouw en houtteelt. De rivieren en beken worden getemd, moerassen drooggelegd en ontgonnen. De stad verspreidt zich als een olievlek. Bij dit alles is een aanzienlijk deel van de oorspronkelijke planten- en dierenwereld vernietigd. De zeeën en oceanen worden vervuild en de samenstelling van de atmosfeer zodanig gewijzigd, dat klimatologische gevolgen onafwendbaar zijn.

De arm van de mens reikt ver. Hij heerst over de natuur, maar overziet de gevolgen niet. Wat zou er gebeuren als alle mensen – misschien wel zo’n 9 miljard – zich de Westerse welvaart en levenswijze eigen maken? Betekent dat niet het einde van de natuur?³ Totale beheersing en uitschakeling van alles dat niet nuttig is. Zou

dat kunnen en willen wij dat? ‘Space ship Earth’ en dan niet als metafoor.

Wereldbeeld en metafoor

De beheersing van de natuur, mogelijk gemaakt door de ontwikkeling van de techniek en wetenschap, vindt zijn ideologische grondslag in een wereldbeeld. Een systeem van algemene begrippen en voorstellingen aangaande de wereld als geheel, waarin alle waarden hun uiteindelijk rechtvaardiging krijgen.⁴ Metaforen spelen in het wereldbeeld een belangrijke rol, als middel om de ingewikkelde werkelijkheid te duiden en samen te vatten.

Zo wordt de ontwikkeling van het Westerse wereldbeeld, met name sinds de Renaissance en de opkomst van de moderne wetenschap, wel beschreven als een mechanisering en onttovering van de wereld. God en mens zijn buiten de natuur geplaatst, een natuur die immers niets anders is dan materie en beweging. Een rationeel geordend, mechanisch geheel, zonder intrinsieke waarde. Louter substraat of grondstof voor de ontwikkeling van de mensheid. Want, “*Door (...) alles wat ons omringt te benutten zoals een ambachtsman dat doet (...) zullen wij heer en meester worden van de natuur.*”⁵ De wetenschap van Descartes en Newton en de ‘onzichtbare hand’ van Adam Smith zullen ons leiden naar een steeds groter geluk, voor steeds meer mensen.

In dit licht gezien lijkt het doel van het menselijke project nabij. En zijn wildernis en vrije, ongerepte natuur slechts verouderde romantische concepten, die wij maar het beste zo snel mogelijk achter ons kunnen laten, zoals bijvoorbeeld Roderick Nash betoogt in zijn studie ‘Wilderness and the American Mind’ (1982).

Maar er klinken ook tegenstemmen. Zo draait Max Oelschlaeger in ‘The Idea of Wilderness’ (1991) de redenering van Nash om: “*De vraag is niet of de wildernis een toekomst heeft, maar of Homo Sapiens toekomst heeft zonder vrije natuur.*” Hij concludeert dat de Cartesiaanse voorstelling van de natuur als machine niet meer consistent

is met de inzichten van de wetenschap. Hij verwijst in dit verband met name naar de evolutieer van Darwin en de thermodynamica. De natuur is geen gedermineerde machine, maar een ingewikkeld, samenhangend geheel dat in de tijd evolueert en naar orde en evenwicht streeft. Eerder een levend organisme dan een machine. Totale beheersbaarheid is dan ook een gevaarlijke illusie, die de mogelijkheid in zich draagt, dat wij onbedoeld onze eigen bestaansvoorwaarden ernstig schade berokkenen. De aardse omgeving is geen oneindige bron van grondstoffen, maar een eindig, fragiel systeem dat onherroepelijk verstoord kan worden. En in weerwil van het zelfbewustzijn, dat ons tegenover de dingen plaatst, maakt ook de mens daarvan onderdeel uit.

Ondanks het feit dat er geen grens lijkt te zijn aan het menselijke kunnen, zal het daarom noodzakelijk zijn de macht van de mens over zijn omgeving te begrenzen, even als de macht van de mensen over elkaar.⁶ Want ontdaan van haar natuurlijke oorsprong en achtergrond, dreigt ook de cultuur haar waarde(n) te verliezen. Zonder zelfopgelegde begrenzing – wie zou dat anders moeten doen? – wordt ook de mens, net als de rest van de natuur, gereduceerd tot louter grondstof, uitgangsmateriaal voor verdere bewerking. Human Resource, het taalgebruik is er al en de techniek is in de maak.⁷ Beperking van de eigen menselijke macht, dat vraagt om een ander wereldbeeld en nieuwe metaforen.

Arcadië en Utopia

Een ander belangrijk aspect van het wereldbeeld is de houding ten opzichte van de tijd, van verandering en geschiedenis. Volgens Robert Nisbet wordt het Westerse denken beheerst door twee tegengestelde zienswijzen. Aan de ene kant van het spectrum een Arcadisch model, dat de geschiedenis beschouwd als een

neergang. De ooit harmonieuze relatie tussen mens en natuur en tussen mensen onderling is verstoord. Hieraan moet een einde worden gemaakt door terug te keren naar een meer oorspronkelijke manier van leven. Daartegenover staat het Utopische model: de geschiedenis als vooruitgang, een opgaande lijn naar geluk voor iedereen. Van een primitief en ruw verleden, via een nog onvolmaakt - maar hoopvol - heden, naar een stralende toekomst.⁸ Een onmogelijke keuze.

William Burch pleit in zijn essaybundel 'Daydreams and Nightmares' daarom voor een derde weg: wij gaan van een onvolmaakt heden naar een onvolmaakte toekomst. Zonder einddoel, maar reagerend op de omstandigheden die zich voordoen: "*if there is a key to the understanding of all history, it consists in recognizing not its single-directedness, but rather its multiple opportunism.*"⁹

Wellicht vertegenwoordigen Arcadië en Utopia twee kanten van dezelfde medaille: de menselijke existentie, steeds afhankelijker van de technische cultuur en vervreemd van de natuur, anderzijds daarmee onlosmakelijk verbonden. In dit verband spreekt Philippe Saint Marc (1971) van de dubbele functie van de natuur. "*Enerzijds is zij de bron van alle materiële rijkdommen, levert zij land- en mijnbouwproducten, fungeert zij als bouwgrond en als stortplaats voor afvalproducten, en is zij het fundament van alle vormen van vervoer. Anderzijds verschaft zij immateriële rijkdommen die voortvloeien uit haar biologische, esthetische en wetenschappelijke waarde voor de mensheid.*"¹⁰ Zo gezien schuilt het probleem in het creëren van een meer evenwichtige verhouding tussen de materiële en de immateriële functies van de natuur. Tussen het machineaspect en het organismeaspect van de wereld.

De tuin

Wellicht zou een voorstelling van de wereld als tuin een nieuwe grondslag kunnen

bieden.¹¹ Tuinen verlenen uitdrukking aan de idealen, die de mens, gevangen in het keurslijf van zijn materiële leefomstandigheden, bezielt. In de tuin brengt de mens zijn droom van een beter leven tot uitdrukking. Er is plaats voor de planten waarmee hij zich voedt, maar ook voor degene die geen andere verdienste hebben dan hun schoonheid.¹² De tuinmetafoor doet zowel recht aan de rol van de mens, als aan die van de natuur als zelscheppende kracht. En in het beeld van de tuinman ligt wellicht de ware bestemming van de mens besloten. Dat in ons de natuur tot zelfbewustzijn komt en dat wij daarom - als waren wij goden - wel moeten deelnemen aan het scheppingsproces en daarbij verantwoordelijkheid dragen voor het geheel.¹³ Mens en natuur ieder een eigen plaats geven. Op dit principe berust een goede tuin. Dat betekent doen, maar ook laten. Dingen vastleggen en ruimte laten voor onzekerheid en spontaniteit. Een tuin is een dynamisch kunstwerk dat de geciviliseerde mens verbindt met de grond en de levende natuur.¹⁴ In de tuin is plaats voor het nuttige, maar ook voor het schone. Voor de belangenloze beschouwing van de dingen, die ons helpt de disharmonie in ons bewustzijn te overwinnen.¹⁵ De tuinmetafoor wijst niet alleen een weg naar de toekomst, naar een nieuwe harmonie tussen mens en natuur, maar ontsluit tevens de schat aan menselijke ervaring die in de geschiedenis van de tuinkunst ligt besloten. In dit opzicht is de tuinmetafoor geen breuk met het verleden, maar een bevestiging van de continuïteit van de cultuur.

Op het niveau van de praktische, alledaagse werkelijkheid ontleent de tuinmetafoor zijn aantrekkelijkheid aan de radicale omkering van de verhouding tussen stad en land, die bezig is zich te voltrekken. Het klassieke beeld van de stad als een begrensde artificieel element in een allesomvattende groene ruimte

van landbouw- en natuurgebieden, voldoet niet meer. Zeker niet in het overgrote deel van West-Europa. De explosieve urbanisatie sinds de Industriële Revolutie heeft een stedelijk netwerk genereerd, dat de gehele groene ruimte omvat en deze in grotere en kleinere stukken opdeelt. De oorspronkelijk continue ruimte raakt steeds meer gefragmenteerd en gevangen in het weefsel van de stad. Tummers en Tummers beschrijven dit proces als een inversie van stad en land. Het land wordt onderdeel van de stad.¹⁶ Het urbanisatieproces heeft ook ingrijpende gevolgen voor de resterende groene ruimte zelf. De dominante positie van de landbouw komt steeds meer onder druk te staan, want de stedelijke samenleving stelt haar eisen: ruimte voor recreatie, ruimte voor natuurbehoud en behoud van het cultuurhistorisch erfgoed. Dit zijn niet-landbouwkundige doelstellingen, die in toenemende mate beperkingen opleggen aan de ontwikkeling van de landbouw. Ondertussen neemt de omvang van de agrarische beroepsbevolking en het aantal agrarische bedrijven gestaag af. De landbouw zal voortbestaan, maar aan de bepalende rol in het landschap lijkt een einde te komen. Er dient zich een nieuwe ontwikkelingsfase aan: het post-agrarisch cultuurlandschap. Een landschap dat ruimtelijk en functioneel nauw verweven is met de stad. Een landschap dat de stedeling voedt, maar ook de mogelijkheid biedt om aan de drukte van de stad te ontsnappen. Als het ware een tuin voor stad.

Het nieuwe landschap

De traditionele grenzen tussen stad en land, cultuur en natuur vervagen. Dat is geen theorie, maar alledaagse werkelijkheid, die zich uit de ontwikkeling van het landschap laat aflezen.

Moeten we daarom nieuwe grenzen trekken - sterker dan ooit tevoren - om de stad binnen de perken te houden en de

resten van de natuur te beschermen?¹⁷ Is het trekken van grenzen, feitelijk en conceptueel, nog wel toereikend? Vraagt een nieuwe harmonie tussen mens en natuur niet juist meer aandacht voor samenhang en continuïteit?

Wellicht kan vanuit dit perspectief de ordening van de omgeving niet worden opgevat als een juxtapositie - een schikking van dingen naast elkaar - maar als een superpositie van ruimtelijk continue systemen, die elkaar doordringen en beïnvloeden. Want zoals de stad eigenlijk overal is, geldt dit ook voor de natuur. De stad doordringt het land, met de boerderij als fijnste vertakking, terwijl het stedelijk groen als voortzetting van de natuur kan worden beschouwd. Zo gezien wordt het landschap opgespannen door twee asymmetrische, elkaar overlappende systemen. Deze 'lagen benadering'¹⁸ heeft niet alleen een analytische betekenis, maar kan ook een hulpmiddel zijn in het planvormingsproces. Zoals het landschap laagsgewijs kan worden ontleed, zo kan het omgekeerd ook laagsgewijs worden opgebouwd.¹⁹ De interne ordening in de lagen en de situering van de lagen ten opzichte van elkaar, bepalen uiteindelijk het landschap en de kwaliteit daarvan.

En net als bij de aanleg van een tuin is het noodzakelijk van beneden naar boven te werken en van het duurzame naar het minder duurzame. Dus eerst komt de bodem, of algemener gesteld de abiotische grondslag waarop de rest moet steunen. Het abiotisch systeem is de basis van de natuurlijke diversiteit in het landschap en heeft ook een belangrijke rol gespeeld in het ontstaan van een verscheidenheid aan historische nederzettingvormen. Het menselijk ingrijpen in het abiotisch systeem (ontwatering, bemesting, kanalisatie van beken en rivieren) heeft geleid tot verarming van flora en fauna en indirect tot uniformering van het landschapsbeeld. Met behulp van de moderne tech-

niek kan eigenlijk alles overal. De actuele waterproblematiek maakt echter duidelijk dat wij op dit punt wellicht een stap terug moeten doen. Meer ruimte voor het abiotische systeem kan bijdragen aan het bestrijden van zowel tekort als overlast. En dit geldt ook meer in het algemeen: om het evenwicht tussen cultuur en natuur te herstellen, om een tegenwicht te bieden aan de voortgaande verstedelijking, zal het abiotische systeem een meer prominente plaats in de ruimtelijke orde moeten worden toebedeeld. Dit vereist maatregelen in het systeem zelf - vooral meer ruimte voor het water - en verlagings van de cultuurdruk, dat wil zeggen uitbreiding van het areaal dat voor natuur wordt bestemd. Deze gebieden vormen tezamen het duurzame natuurlijke skelet van het toekomstige landschap. Een EHS-plus, waaraan de rest zich naar eigen aard en grootte kan oriënteren. Ten opzichte van de stad vertegenwoordigt dit stelsel van natuurgebieden het geheel andere: een refugium voor de wildernis, de spontane creativiteit van de natuur en een verblijfplaats voor de nimfen. Een symbool voor de natuurlijke oorsprong van de cultuur, vergelijkbaar met de rol van de grot in de tuinkunst. Een vermoeden van het sublieme geheel, waarvan ook wij deel uitmaken.

Vanuit de zo geconcipieerde natuurlijke achtergrond kan de natuur haar tegenhanger, de stad, doordringen en voeden. En dat zal een andere stad zijn dan wij uit het verleden kennen, want de stad als begrensde nucleus in het nederzettingpatroon bestaat niet meer. De stadswallen zijn voorgoed geslecht. De netwerkstad kent geen contouren meer en lijkt op weg de hele aarde te omspannen. Een nieuw soort Jeruzalem, zoals de profeet Zacharia zag: "*een open stad, niet ommuurd, vanwege het grote aantal mensen en dieren dat er wonen zal.*"²⁰ Een stad die dorpsgewijs gebouwd zal worden.

Het ordenend mechanisme van zo'n stad

is niet de omtrek, maar de interne structuur: het stelsel van knooppunten en verbindingen, en de verdeling van de korrelgrootte binnen het netwerk. Door middel van de vormgeving van deze interne structuur kan de ruimtelijke spreiding van de stedelijke druk worden gereguleerd en worden afgestemd op het onderliggende natuurlijke systeem.

Het ontbreken van een contour verschaft de stad ruimte voor haar ontwikkeling en geeft de natuur letterlijk de mogelijkheid om de stad binnen te dringen.

Tussen droom en daad

Het post-agrarisch landschap, zoals hier tentatief geschetst, is een stedelijk landschap. Zoals een tuin, gedragen door cultuur en natuur. Daarvoor zijn tuinlieden nodig, niet persé boeren. Dat zonder landbouw het landschap ten gronde gaat, is een mythe.

Maar dat post-agrarisch cultuurlandschap is toch ook maar een ontwerpersdroom. Dromen zijn bedrog en bovendien, waar zijn de actoren? Dat moge waar zijn, toch zijn dromen ook de stof waaruit de toekomst wordt gemaakt. Er zijn gedachtesprongen en experimenten nodig om te weten wat we kunnen willen.²¹ Nieuwe ideeën en voorstellingen, die aan de werkelijkheid en onze idealen getoetst kunnen worden. Ook de planninginstituten zijn geen machines, die via causale wetmatigheid een vooraf gedefinieerd eindresultaat produceren. Ook in het planningsdomein geldt dat “*new creations of great functional significance often come into existence as byproducts of processes, all of whose manifest goals lie in quite other directions; and the merit of these novelties depend, not in their conformity to any long term historical tendency, but on their immediate appropriateness to the particular situation in hand.*”²² Ontwerpen maakt mogelijkheden zichtbaar. Een keuze volgt daarna. <<

noten

1. *Genesis 1, 28*
2. The Idea of Wilderness, *Max Oelschlaeger (1991), pp. 69-96*
3. The End of Nature, *Bill McKibben (1990)*
4. De muziek der sferen, Vier opstellen over wereldbeeld en cultuur, *Max Wildiers (1983), pp. 21-22*
5. Discours de la Méthode, *Rene Descartes (1637)*
6. Geschiedenis van de Westerse filosofie, *Bertrand Russel (1948) pp. 653-655*
7. Regels voor het mensenpark, *Peter Sloterdijk (1999)*
8. Social change and history, *Robert A. Nisbet (1970)*
9. Daydreams and Nightmares. A sociological essay on the American environment, *William R. Burch (1971)*
10. Socialisatie van de natuur, *Philippe Saint Marc (1971), p.13*
11. Religions World Modelling and Postmodern Science, *Frédéric Ferré, Op. cit. Max Oelschlaeger, p. 345*
12. Het bezielde landschap, *Pierre Bonnehère & Odile De Bruyn (1998), p. 9*
13. *Max Oelschlaeger, pp. 320-353*
14. The Heart of the Matter, *Dean Carolasis (1997), in: Steven Moorhead, Landscape Architecture, pp. 148-151*
15. Plato, *Timaens pp.47-48*
16. Het land in de stad, *De stedenbouw van de grote agglomeratie (1997)*
17. Vijfde Nota over de Ruimtelijke Ordening, *Ministerie van VROM*
18. Vijfde Nota over de Ruimtelijke Ordening, *Ministerie van VROM*
19. Bijvoorbeeld: De Tuin van Midden-Limburg, *Klaas Kerkstra e.a., in: Drie over dertig Ontwerpen aan de zandgebieden van Noord- en Midden Limburg (2003), pp. 99-119*
20. Zacharia 2, 1-5
21. Planning als zoekinstrument. Ruimtelijke planning als instrument bij het richtingzoeken, *F. Kleefmann (1984)*
22. Toulmin and Goodfield. Op.cit. p.235

Summary

The question must be raised whether agriculture should be dominating our future landscape. With the development of the icultural landscape agriculture is no longer dominating. In short this results in a post-agricultural cultural landscape. Using the garden metaphore Kerkstra is trying to outline a new landscape based on the network city and the coexistence between nature and the city.